

Καφενεία – Γήπεδα – Δρόμοι

Έμφυλες αναγνώσεις σε τρεις χωρικές κλίμακες

Ευχαριστούμε πολύ τους φίλους μας και τις οικογένειες μας
για την πολύτιμη υποστήριξη τους

Καφενεία–Γήπεδα–Δρόμοι

Έμφυλες αναγνώσεις σε τρεις χωρικές κλίμακες

Περίληψη

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να εξετάσει την έμφυλη διάσταση του χώρου, επιλέγοντας να εστιάσει σε τρία χωρικά παραδείγματα διαφορετικής κλίμακας, τα οποία παραδοσιακά θεωρούνται ανδροκρατούμενα και σε μεγάλο βαθμό λειτουργούν πράγματι ως τέτοια: **το καφενείο**, ως μεμονωμένο χώρο με ημιδημόσιο χαρακτήρα και ισχυρούς άτυπους κώδικες χρήσης, **το γήπεδο** ως ένα είδος κλειστής πλατείας με συγκεκριμένο πρωτόκολλο λειτουργίας και συμπεριφοράς, και, τέλος, **τον δρόμο**, ως ζωτική αρτηρία της πόλης και της δημόσιας αστικής εμπειρίας. Συνδυάζοντας βιβλιογραφική έρευνα με στοιχεία που αντλούνται από προσωπικές κριτικές παρατηρήσεις και εμπειρικές αναγνώσεις του χώρου, η προσπάθειά μας φιλοδοξεί να αναδείξει πώς αυτοί οι τρεις φαινομενικά «κοινοί» και συνηθισμένοι χώροι μπορούν να λειτουργήσουν ως ενδεικτικές περιπτώσεις για τον τρόπο με τον οποίο οι έμφυλες κανονικότητες και ανισότητες φυσικοποιούνται και μεταφράζονται χωρικά, και πώς η αρχιτεκτονική διάταξη, η χρήση και οι καθημερινές πρακτικές είναι κάθε άλλο παρά ουδέτερες, συμβάλλοντας στη συγκρότηση ή στην ενίσχυση έμφυλων χωρικών ιεραρχιών μεταξύ των σωμάτων που εν τέλει συγκροτούν την πόλη.

Abstract

This thesis attempts to examine the gender dimension of space, choosing to focus on three spaces of varying scales, which are traditionally considered male-dominated and, to a large extent, actually function as such: the typical Greek **coffee shop**, as a semi-public space with strong informal codes of social conduct, the **sports field**, as a kind of enclosed plaza with a specific protocol for use and behavior; and, finally, **the street**, as the vital artery of the city and public urban experience. By combining bibliographic re-search with insights drawn from personal observations and empirical readings of space, our essay aims to highlight how these three supposedly “common” and ordinary spaces can serve as illustrative cases of the ways in which gendered norms and inequalities are naturalized and translated in space, and how architectural design, function, and everyday practices are anything but neutral; contributing to the formation or reinforcement of gendered spatial hierarchies among the bodies that ultimately constitute the city.

Περιεχόμενα

Κάποιες πρώτες σκέψεις	15
Υπογραμμίσεις	18
Λέξεις που διαβάζουν τον χώρο	23
Το καφενείο	27
Το γήπεδο	37
Ο δρόμος	49
Και τώρα τι;	57
Βιβλιογραφία	63



Ο συνδιοργανωτής του Μαραθωνίου της Βοστώνης, Jock Semple, απομακρύνει βίαια την Kathrine Switzer, την πρώτη γυναίκα που έτρεξε επίσημα στον αγώνα. (Βοστώνη, 1967).



Πρωτότυπο διάγραμμα



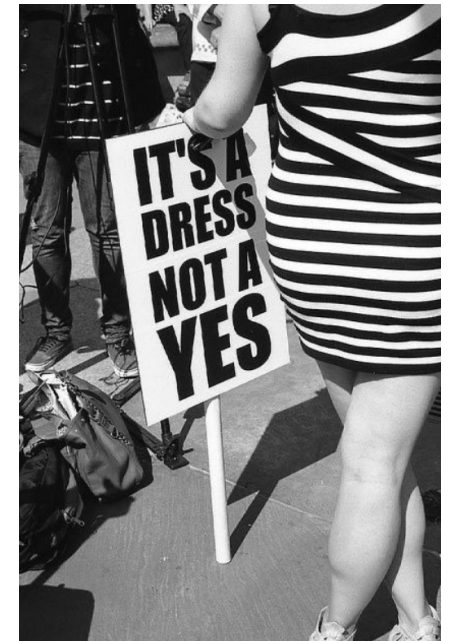
Άγγλος φίλαθλος κατά τη διάρκεια του Ευρωπαϊκού Πρωταθλήματος Ποδοσφαίρου (Euro 2016) στο Σεντ Ετιέν της Γαλλίας. Εικόνα από το διαδίκτυο



Καφενείο στην Σίφνο, εικόνα από το διαδίκτυο.



Mierle Laderman Ukeles για την «Τέχνη της Συντήρησης» (Maintenance Art).
Αριστερά: Η περφόρμανς *Washing/Tracks/Maintenance: Outside* (1973) στο μουσείο Wadsworth Atheneum



Διαδηλώτρια κρατά πλακάτ με το σύνθημα «It's a dress, not a yes» κατά τη διάρκεια της διεθνούς κινητοποίησης SlutWalk.

Κάποιες πρώτες σκέψεις

Όπως εύκολα συμπεραίνει κανείς από τον τίτλο της, η εργασία αυτή αποτελεί μια προσπάθεια να εξετάσουμε και να κατανοήσουμε καλύτερα τη σχέση ανάμεσα στο φύλο και στον χώρο. Ωστόσο, πριν αρχίσουμε να μιλάμε θεωρητικά, για την έμφυλη διάσταση της αρχιτεκτονικής ή για τον δημόσιο χώρο, θα θέλαμε να ξεκινήσουμε με κάτι πιο απλό και προσωπικό.

Για όσους δεν μας γνωρίζουν, είμαστε η Ρουθ και η Ιφιγένεια, φοιτήτριες της αρχιτεκτονικής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Αυτός, όμως, είναι μόνο ένας από τους πολλούς ρόλους που καλούμαστε να φέρουμε εις πέρας καθημερινά. Είμαστε εργαζόμενες, είμαστε μητέρες, είμαστε σύντροφοι, είμαστε κοινωνικά ενεργές γυναίκες, και ζώντας καθημερινά με αυτούς τους ρόλους αρχίσαμε να συνειδητοποιούμε κάτι που μέχρι πριν θεωρούσαμε αυτονόητο: ότι ο χώρος δεν είναι ουδέτερος. Αλλά τι σημαίνει πραγματικά αυτή η φράση; Πώς μπορεί ένας δρόμος να μην είναι ουδέτερος; Πώς μπορεί ένα καφενείο να έχει φύλο; Πώς μπορεί ένα γήπεδο να λειτουργεί διαφορετικά για διαφορετικούς ανθρώπους; Και αν όντως συμβαίνει αυτό, γιατί τόσο συχνά δεν το αντιλαμβανόμαστε; Πιθανά, επειδή μεγαλώσαμε θεωρώντας πολλές χωρικές συμπεριφορές απολύτως φυσιολογικές, αν όχι «φυσικές»· σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, που σταματήσαμε να τις παρατηρούμε. Ως εργαζόμενες σε έναν σε μεγάλο βαθμό ανδροκρατούμενο επαγγελματικό χώρο, πολλές φορές έχουμε διαπιστώσει ότι για να γίνουμε ορατές χρειάζεται να υιοθετήσουμε συμπεριφορές που οι άνδρες συνάδελφοί μας δεν χρειάζεται καν να σκεφτούν. Ως μητέρες παιδιών διαφορετικού φύλου έχουμε παρατηρήσει πώς ένα σύνολο από στερεότυπα αναπαράγονται σχεδόν ασυνείδητα. Και ως κοινωνικά ενεργές γυναίκες έχουμε βιώσει στιγμές δυσφορίας μέσα στον δημόσιο χώρο: έχουμε νιώσει βλέμματα, έχουμε ακούσει σχόλια, έχουμε αισθανθεί ότι η παρουσία μας γίνεται αντιληπτή με τρόπους που δεν επιλέξαμε εμείς.

Πέρα από προσωπικά βιώματα, αυτές οι εμπειρίες αποτέλεσαν την αφετηρία ενός ευρύτερου προβληματισμού γύρω από τον χώρο και τη φυσική και συμβολική λειτουργία του, ο οποίος ενισχύθηκε από τα ευρήματα πρόσφατων και παλιότερων ερευνών αναφορικά με την έμφυλη βία, το αίσθημα απειλής, και ευρύτερα τη σχέση των σωμάτων με τον χώρο, αλλά και από τη συστηματικότερη πλέον θεωρητική μελέτη και βιβλιογραφική έρευνα.

Υπογραμμίσεις

Γι' αυτό, προτού επιχειρήσουμε μια εκτενέστερη διατύπωση ή και ανάπτυξη αυτού του προβληματισμού μέσα από την απόπειρα ανάγνωσης των χώρων που επιλέξαμε να μελετήσουμε, στην επόμενη ενότητα θεωρούμε σημαντικό να σταθούμε για λίγο σε κάποιες από τις βασικές έννοιες που μας βοήθησαν να προσεγγίσουμε αυτούς τους χώρους με διαφορετικό τρόπο. Γιατί ένα ερώτημα όπως το εάν ο δημόσιος χώρος είναι πράγματι «δημόσιος» για όλους, είναι απίθανο να μπορεί να απαντηθεί μόνο μέσα από την εμπειρική παρατήρηση, χωρίς τη συνδρομή πλέον κάποιων βασικών θεωρητικών εργαλείων.

Στη συνέχεια, η εργασία μας θα επιχειρήσει να εξετάσει την έμφυλη διάσταση του χώρου, αντιμετωπίζοντάς τον όχι ως στατικό αντικείμενο ανάλυσης, αλλά ως πεδίο διαρκούς διαπραγμάτευσης. Για τον σκοπό αυτό, επιλέξαμε να εστιάσουμε σε τρία χωρικά παραδείγματα διαφορετικής κλίμακας, τα οποία παραδοσιακά θεωρούνται ανδροκρατούμενα και σε μεγάλο βαθμό λειτουργούν πράγματι ως τέτοια: **το καφενείο**, ως μεμονωμένο χώρο με ημιδημόσιο χαρακτήρα και ισχυρούς άτυπους κώδικες χρήσης, **το γήπεδο** ως ένα είδος κλειστής πλατείας με συγκεκριμένο πρωτόκολλο λειτουργίας και συμπεριφοράς, και, τέλος, **τον δρόμο**, ως ζωτική αρτηρία της πόλης και της δημόσιας αστικής εμπειρίας. Στόχος μας δεν είναι μόνο να περιγράψουμε όσο να κατανοήσουμε τους μηχανισμούς μέσω των οποίων εκδηλώνεται χωρικά η έμφυλη ιεράρχηση, προκειμένου να αναδείξουμε πώς ακόμη και οι φαινομενικά «κοινοί» και συνηθισμένοι χώροι του καφενείου, του γηπέδου και του δρόμου μπορούν να λειτουργήσουν ως ενδεικτικές περιπτώσεις για τον τρόπο με τον οποίο οι έμφυλες κανονικότητες και ανισότητες καθίστανται αόρατες, φυσικοποιούνται, και μεταφράζονται χωρικά και πώς η αρχιτεκτονική διάταξη, η χρήση και οι καθημερινές πρακτικές είναι κάθε άλλο παρά ουδέτερες, συμβάλλοντας στη συγκρότηση ή στην ενίσχυση έμφυλων χωρικών ιεραρχιών μεταξύ των σωμάτων που εν τέλει συγκροτούν την πόλη.

Μία από τις σημαντικότερες έννοιες που χρησιμοποιούμε στην εργασία μας είναι αυτή των **καθεστώτων ορατότητας και αορατότητας**. Με μια πρώτη σκέψη, η απάντηση στο τι σημαίνει να είσαι ορατός στον δημόσιο χώρο ίσως μοιάζει προφανής: ορατός σημαίνει να σε βλέπουν. Όμως, δεν γινόμαστε όλοι/ες ορατοί/ές με τον ίδιο τρόπο. Μια γυναίκα που περπατά μόνη της τη νύχτα και ένας άνδρας που περπατά στο ίδιο σημείο δεν βιώνουν την ίδια έκθεση. Σύμφωνα με τη φεμινιστική θεωρία, η ορατότητα δεν αποτελεί απλώς μια οπτική συνθήκη, ούτε αφορά μόνο το αν κάποιος ή κάποια φαίνεται. Αφορά το ποιο υποκείμενο γίνεται αντιληπτό, με ποιον τρόπο γίνεται αντιληπτό, υπό ποιους όρους, με ποιες συνδηλώσεις και, κυρίως, με ποιες συνέπειες για το ίδιο —σε ό,τι αφορά, όχι μόνο το αίσθημα του ανήκειν, αλλά και την ασφάλεια ή ακόμη και τη ζωή του. Η φεμινιστική θεωρία έχει αναδείξει με διάφορους τρόπους πώς η ανδρική παρουσία στον δημόσιο χώρο αντιμετωπίζεται συνήθως ως φυσική και αυτονόητη, χωρίς να χρειάζεται να εξηγηθεί ή να αιτιολογηθεί. Αντίθετα, η γυναικεία παρουσία, όπως και η παρουσία κάθε είδους σωμάτων που αποκλίνουν από αυτό που θεωρείται «κανονικό», συχνά συνοδεύεται από βλέμματα, σχόλια, αξιολογήσεις ή και αίσθηση απειλής. Και εδώ πλέον εμφανίζεται η έννοια της αορατότητας, η οποία δεν σημαίνει απαραίτητα απουσία —ότι κάποιος δεν βρίσκεται στον χώρο. Συνήθως μεταφράζεται στη συνθήκη ή, ακόμη περισσότερο, στην επιλογή ενός υποκειμένου να μην τραβάει την προσοχή, να μη γίνεται αντιληπτό, να μην εκτίθεται. Με άλλα λόγια, η αορατότητα ενίοτε λειτουργεί ως στρατηγική επιβίωσης.

Ιδιαίτερη σημασία έχει επίσης η διάκριση μεταξύ ορατότητας και συμμετοχής. Η φεμινιστική ανάλυση επισημαίνει ότι η αυξημένη ορατότητα δεν συνεπάγεται αυτομάτως ισχύ ή ισότιμη ένταξη. Σε πολλούς δημόσιους χώρους, τα γυναικεία σώματα γίνονται ορατά υπό αυστηρά ρυθμισμένους όρους, συχνά ως διακοσμητικά, τελετουργικά ή υποστηρικτικά στοιχεία. Πρόκειται για μορφές «ρυθμισμένης ορατότητας», όπου το σώμα εμφανίζεται χωρίς να αποκτά πρόσβαση στη δημόσια φωνή, στη λήψη αποφάσεων ή στον ορισμό του συλλογικού «εμείς». Η ορατότητα, σε αυτές τις περιπτώσεις, λειτουργεί όχι ως χειραφέτηση αλλά ως αναπαραγωγή της κανονικότητας. Η Beatriz Colomina υπογραμμίζει ότι η αρχιτεκτονική λειτουργεί ως μηχανισμός θέασης, οργανώνοντας σχέσεις βλέμματος, ελέγχου και έκθεσης. Τα ανοίγματα, οι προσόψεις, οι ζώνες μετάβασης και οι χώροι παραμονής συγκροτούν σκηνές ορατότητας, όπου κάποια σώματα εκτίθενται διαρκώς, ενώ

άλλα προστατεύονται από το βλέμμα. Έτσι, η αρχιτεκτονική συμμετέχει ενεργά στη διαμόρφωση των κοινωνικών ιεραρχιών. Γενικότερα όμως ο χώρος διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση αυτών των καθεστώτων. Οι χωρικές διατάξεις, οι κλίμακες, οι διαδρομές και τα όρια οργανώνουν ποια σώματα καθίστανται ορατά και ποιά παραμένουν περιθωριακά. Η αρχιτεκτονική, συνεπώς, λειτουργεί ως πολιτική της ορατότητας: πέρα από τη χρήση, ρυθμίζει και την έκθεση. Συνοψίζοντας, τα καθεστώτα ορατότητας και αορατότητας δεν αποτελούν δευτερεύουσα διάσταση του ιδιωτικού και του δημόσιου χώρου, αλλά κεντρικό μηχανισμό μέσω του οποίου οι έμφυλες ιεραρχίες υλοποιούνται και φυσικοποιούνται. Η ανδρική παρουσία συγκροτείται συχνά ως αυτονόητη ορατότητα χωρίς κόστος, ενώ η γυναικεία και μη κανονικοποιημένη παρουσία γίνεται ορατή υπό όρους ή ωθείται σε στρατηγικές αορατότητας. Η κατανόηση αυτών των καθεστώτων επιτρέπει μια βαθύτερη ανάγνωση του χώρου ως πεδίου πολιτικής, όπου η αρχιτεκτονική και οι καθημερινές πρακτικές συνδιαμορφώνουν το ποιος μπορεί να υπάρχει, να φαίνεται και να ανήκει.

Μια ακόμη θεωρητική έννοια που μας βοήθησε να κατανοήσουμε καλύτερα τη σχέση φύλου και χώρου αντλήθηκε από τη θεωρία των Judith Butler, που έχουν σημαντική συμβολή στη σύγχρονη φεμινιστική και queer θεωρία ευρύτερα. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη θεωρία, το φύλο δεν είναι κάτι σταθερό που απλώς «κατέχουμε», αλλά συγκροτείται καθημερινά μέσα από επαναλαμβανόμενες πράξεις, συμπεριφορές και κοινωνικές πρακτικές. Κατά συνέπεια, το φύλο δεν είναι μόνο ταυτότητα, αλλά και **επιτέλεση**. Αν το σκεφτούμε, όλοι μας επιτελούμε κοινωνικούς ρόλους καθημερινά: συμπεριφερόμαστε διαφορετικά στη δουλειά, διαφορετικά μέσα στην οικογένεια, διαφορετικά όταν βρισκόμαστε μόνοι/ες μας. Και αυτό συμβαίνει και με το φύλο. Το ενδιαφέρον όμως είναι ότι η εκάστοτε επιτέλεση δεν γίνεται στο κενό, αλλά μέσα σε συγκεκριμένους χώρους, εντός των οποίων ορισμένες συμπεριφορές γίνονται αποδεκτές και επιβραβεύονται, ενώ άλλες αποθαρρύνονται ή απορρίπτονται. Έτσι, ο χώρος μπορεί να ιδωθεί σαν μια σκηνή πάνω στην οποία το φύλο «παίζεται», επαναλαμβάνεται και τελικά φυσικοποιείται. Ο κοινωνιολόγος Douglas Schrock και ο κοινωνικός ψυχολόγος Michael Schwalbe (Schrock & Schwalbe, 2009) υποστηρίζουν ότι ο ανδρισμός παράγεται μέσα από πράξεις ανδρισμού (manhood acts): επαναλαμβανόμενες ενέργειες που διεκδικούν, αποδεικνύουν ή επιβεβαιώνουν «ανδρική αξία» μπροστά

σε άλλους. Αυτές οι πράξεις έχουν πάντα κοινό στοιχείο την αξίωση κυριαρχίας ή τουλάχιστον την αξίωση μη-υποτελούς θέσης. Η φεμινίστρια κοινωνιολόγος Raewyn Connell ορίζει την **ηγεμονική αρρενωπότητα** ως το κοινωνικά κυρίαρχο πρότυπο ανδρισμού που νομιμοποιεί την ανδρική υπεροχή και την πατριαρχική τάξη. Δεν σημαίνει ότι «οι περισσότεροι άνδρες είναι έτσι», ούτε ότι η ανδρική κυριαρχία επιβάλλεται μόνο με ωμή βία. Αντίθετα, η ηγεμονία λειτουργεί μέσω συναίνεσης, πολιτισμικής νομιμοποίησης και κανονικοποίησης: παρουσιάζει ένα συγκεκριμένο ανδρικό πρότυπο ως «φυσικό», «αυτονόητο», «επιθυμητό» ή «αποτελεσματικό» (Connell, 2005).

Ιδιαίτερα σημαντικό για την έρευνά μας είναι επίσης το έργο της Αμερικανίδας φεμινίστριας θεωρητικού και πολιτικής φιλοσόφου Iris Marion Young, και ειδικότερα το ερώτημα που έθεσε: ποιος έχει πραγματικά δικαίωμα παρουσίας στον δημόσιο χώρο; Όχι δικαίωμα με την αυστηρά νομική έννοια, αλλά δικαίωμα με την καθημερινή και συμβολική έννοια. Ποιος μπορεί να καθίσει χωρίς ιδιαίτερο λόγο σε μια πλατεία; Ποιος μπορεί να σταθεί σε έναν δρόμο χωρίς να αισθάνεται ότι πρέπει να εξηγήσει γιατί βρίσκεται εκεί; Ποιος μπορεί να καταλάβει χώρο χωρίς να θεωρείται παρείσακτος ή ενοχλητικός; Η Young υποστηρίζει ότι αυτή η δυνατότητα της «απλής παρουσίας» αποτελεί στην πραγματικότητα πολιτικό προνόμιο. Και, ως τέτοιο, δεν κατανέμεται ισότιμα.

Τέλος, μία ακόμη έννοια αναφοράς για την εργασία μας είναι η έννοια των **«γεωμετριών ισχύος»** της Doreen Massey, Βρετανίδας γεωγράφου και σημαντικής εκπροσώπου της φεμινιστικής και ανθρωπογεωγραφικής θεωρίας. Μέσω αυτής, η Massey μας καλεί να σκεφτούμε τον χώρο, όχι ως κάτι στατικό, αλλά ως ένα πεδίο σχέσεων. Κάποια σώματα κινούνται με άνεση. Κάποια άλλα κινούνται με προσοχή. Κάποια παραμένουν χωρίς να τραβούν την προσοχή. Κάποια άλλα αισθάνονται ότι αξιολογούνται συνεχώς. Η Massey ονομάζει αυτές τις διαφορές «γεωμετρίες ισχύος». Και μέσα από αυτές μας βοηθά να καταλάβουμε ότι η εμπειρία του χώρου δεν είναι ποτέ ίδια για όλους και ότι ο χώρος δεν λειτουργεί απλώς ως υπόβαθρο της κοινωνικής ζωής, αλλά ως δυναμικό πεδίο μέσα στο οποίο παράγονται, αναπαράγονται και νομιμοποιούνται σχέσεις εξουσίας. Η φεμινιστική γεωγραφία, και ιδιαίτερα το έργο της Massey, εισάγει την έννοια των γεωμετριών ισχύος για να περιγράψει τον άνισο τρόπο με τον οποίο τα υποκείμενα κινούνται, παραμένουν και

γίνονται ορατά στον χώρο. Άλλα σώματα διαθέτουν χωρική ελευθερία και ανεκτό χρόνο παραμονής, ενώ άλλα κινούνται υπό όρους, περιορισμούς και χρονικές πιέσεις.

Λέξεις που διαβάζουν τον χώρο

Ανδρική ηγεμονία

Σύστημα κοινωνικών και χωρικών πρακτικών μέσω των οποίων νομιμο-ποιείται και αναπαράγεται η ανδρική κυριαρχία. Δεν αφορά όλα τα υποκείμενα άνδρες εξίσου, αλλά οργανώνει ιεραρχίες ανάμεσα σε πολλαπλές αρρενωπότητες και αποκλείει ή υποβαθμίζει γυναικείες και μη κανονικές παρουσίες.

Αρχιτεκτονική ως κοινωνική πρακτική

Θεώρηση της αρχιτεκτονικής όχι ως ουδέτερης τεχνικής ή αισθητικής πράξης, αλλά ως ενεργού μηχανισμού που παράγει κοινωνικές σχέσεις, κανονικότητες και ανισότητες μέσω της υλικότητας και της χρήσης του χώρου.

Βλέμμα (χωρικό)

Μηχανισμός άτυπης επιτήρησης και αξιολόγησης σωμάτων στον χώρο. Το βλέμμα λειτουργεί ως εργαλείο εξουσίας, ρυθμίζοντας ποιος/ποια γίνεται ορατός/ή, ποιος/ποια νομιμοποιείται και ποιος/ποια αποθαρρύνεται από τη χωρική παρουσία.

Δημόσιος χώρος

Χώρος κοινωνικής συνάθροισης και ορατότητας που δεν είναι ουδέτερος, αλλά συγκροτείται μέσα από σχέσεις εξουσίας. Η πρόσβαση, η παραμονή και η δημόσια φωνή σε αυτόν είναι έμφυλα, ταξικά και πολιτισμικά ρυθμιζόμενες.

Έμφυλες χωρικές ιεραρχίες

Ιεραρχίες που παράγονται μέσω του χώρου και κατανέμουν άνισα την πρόσβαση, την ορατότητα, την ασφάλεια και το κοινωνικό κύρος με βάση το φύλο και τη σεξουαλικότητα.

Έμφυλος χώρος

Χώρος που έχει παραχθεί, οργανωθεί και νοηματοδοτηθεί μέσα από έμφυλες κοινωνικές σχέσεις. Δεν «ανήκει» φυσικά σε κάποιο φύλο, αλλά λειτουργεί ως μηχανισμός κανονικοποίησης συγκεκριμένων σωμάτων και πρακτικών.

Επιτελεστικότητα του φύλου

Θεωρητική έννοια που περιγράφει το φύλο ως αποτέλεσμα επαναλαμβανόμενων πράξεων, στάσεων και χωρικών πρακτικών. Ο ανδρισμός και η θηλυκότητα επιτελούνται στον χώρο και σταθεροποιούνται μέσα από καθημερινές ρουτίνες.

Ηγεμονική αρρενωπότητα

Ιστορικά και γεωγραφικά μεταβαλλόμενο πρότυπο ανδρισμού που νομιμοποιεί την ανδρική κυριαρχία και οργανώνει την κοινωνική αποδοχή. Υλοποιείται χωρικά μέσα από συγκεκριμένους τόπους, πρακτικές και αρχιτεκτονικές μορφές.

Κατώφλι

Μεταβατικός χώρος μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού που λειτουργεί ως φίλτρο ορατότητας, πρόσβασης και κοινωνικού ελέγχου. Στον ελλαδικό χώρο, το κατώφλι συγκροτείται ως έμφυλος μηχανισμός ρύθμισης της γυναικείας παρουσίας.

Κοινωνική παραγωγή του χώρου

Θεωρητική προσέγγιση που αντιλαμβάνεται τον χώρο ως προϊόν κοινωνικών σχέσεων, ιστορικών διεργασιών και σχέσεων εξουσίας, και όχι ως προϋπάρχον φυσικό υπόβαθρο.

Κοινωνικό κεφάλαιο

Σύνολο σχέσεων, δικτύων και μορφών αναγνώρισης που συσσωρεύονται μέσω της συμμετοχής σε χώρους κοινωνικής συναναστροφής. Η άνιση πρόσβαση σε τέτοιους χώρους συνεπάγεται άνιση κατανομή κοινωνικής ισχύος.

Παραδοσιακό καφενείο

Κοινωνικά ιδιωτικοποιημένος δημόσιος χώρος που ιστορικά συγκροτείται ως ανδρικός. Λειτουργεί ως πεδίο παραγωγής κοινωνικού και πολιτικού κεφαλαίου και ως σκηνή επιτέλεσης της ηγεμονικής αρρενωπότητας.

Στάδιο / Γήπεδο

Χώρος μαζικής δημόσιας συνάθροισης και θεάματος, όπου η ηγεμονική αρρενωπότητα επιτελείται συλλογικά. Η αρχιτεκτονική της κερκίδας, της πρόσβασης και της κυκλοφορίας συμβάλλει στη φυσικοποίηση έμφυλων ιεραρχιών.

Φεμινιστική αρχιτεκτονική

Κριτική και σχεδιαστική προσέγγιση που αναλύει πώς η αρχιτεκτονική παράγει έμφυλες ανισότητες και ταυτόχρονα προτείνει εναλλακτικές μορφές χωρικής οργάνωσης βασισμένες στη συμπερίληψη, τη φροντίδα και τη χωρική δικαιοσύνη.

Το καφενείο

Ας ξεκινήσουμε με μια σε όλους οικεία εικόνα: το καφενείο ενός χωριού ή μιας μικρής πόλης. Με τις καρέκλες στραμμένες προς τον δρόμο, άνδρες που συζητούν, που παίζουν τάβλι ή παρακολουθούν τους περαστικούς. Αν στις ίδιες καρέκλες καθόταν καθημερινά μια ομάδα γυναικών, θα διαβάζαμε την εικόνα ως εξίσου συνηθισμένη; Η νοητή αυτή μετατόπιση υποδηλώνει ότι η αντίληψη του «φυσικού» προκύπτει και από το ποια σώματα έχουμε συνηθίσει να βλέπουμε να παραμένουν στον χώρο.

Από τη γένεσή του, το καφενείο συγκροτείται ως αμιγώς ανδρικός χώρος κοινωνικής συναναστροφής, δικτύωσης και πολιτικής συζήτησης. Ακολουθώντας το πρότυπο των καφενείων της Κωνσταντινούπολης, τα πρώτα καφενεία εμφανίζονται στον ελλαδικό χώρο κατά την οθωμανική περίοδο. Κατά τον 20ό αιώνα, το καφενείο παγιώνεται ως βασικός χώρος παραγωγής κοινωνικού κεφαλαίου, ιδιαίτερα στις μικρές πόλεις και στην ύπαιθρο. Η ιστορία του παραδοσιακού καφενείου στον ελλαδικό χώρο συνδέεται άμεσα με τη συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας, της ανδρικής κοινωνικότητας και της άτυπης πολιτικής ζωής. Όπως αναφέρει ο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης στο άρθρο του Ο κόσμος του καφενείου – Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό, «Το καφενείο δεν αποτελεί απλώς χώρο κατανάλωσης ή αναψυχής, αλλά έναν κοινωνικά ιδιωτικοποιημένο χώρο, όπου η πρόσβαση, η παραμονή και η ομιλία ρυθμίζονται από έμφυλους κανόνες και πολιτισμικές συμβάσεις». Οι γυναίκες αποκλείονται, καθώς η παρουσία τους θεωρείται ασύμβατη με την έννοια της ανδρικής τιμής και της δημόσιας αξιοπρέπειας (Hattox, 1985).

Το καφενείο είναι, επομένως, ένας χώρος στον οποίο συγκροτούνται δίκτυα αλληλεγγύης, επαγγελματικές σχέσεις και πολιτικές συμμαχίες. Η φεμινιστική ανάλυση υπογραμμίζει ότι η συστηματική γυναικεία απουσία από ανδρικοποιημένους δημόσιους χώρους, όπως τα καφενεία, δεν συνιστά απλώς μια χωρική «έλλειψη», αλλά έναν μηχανισμό αποκλεισμού από την παραγωγή και κυκλοφορία κοινωνικού κεφαλαίου: από την πρόσβαση σε πληροφορίες και γνωριμίες έως άτυπες μορφές επιρροής και δίκτυα αμοιβαιότητας, που λειτουργούν ως κρίσιμες υποδομές κοινωνικής και πολιτικής ένταξης (Bourdieu, 1986).

Και εδώ εμφανίζεται ένα πρώτο κρίσιμο ερώτημα. Τι σημαίνει να απουσιάζει κάποιος από έναν χώρο όπου παράγονται κοινωνικές σχέσεις; Τι σημαίνει να μην έχει πρόσβαση σε έναν χώρο όπου κυκλοφορούν πληροφορίες, γνωριμίες και δίκτυα επιρροής;

Στην ελληνική κοινωνική παράδοση, η «σεβαστή» γυναίκα ταυτίστηκε με τον ιδιωτικό χώρο της κατοικίας, ενώ η παρουσία της στο καφενείο συνδέθηκε με κοινωνικό στίγμα ή εργασία, όπως για παράδειγμα το σερβίρισμα. Η απουσία αυτή δεν συνιστά ουδετερότητα, αλλά μορφή χωρικής και πολιτικής αποστέρησης (Massey, 1994). Όπως υποστηρίζει η Federici (2012), η έμφυλη κατανομή των χώρων συνδέεται άμεσα με την αόρατη αναπαραγωγική εργασία που λαμβάνει χώρα εκτός δημόσιας αναγνώρισης. Παράλληλα, η έμφυλη οργάνωση του χώρου και οι «γεωμετρικές ισχύος» (Massey, 1994) που τον διαπερνούν καθιστούν την παρουσία των γυναικών περισσότερο ορατή, επιτηρούμενη ή κοινωνικά κοστοβόρα, περιορίζοντας έτσι τη δυνατότητα ισότιμης συμμετοχής στη δημόσια σφαίρα. Η έμφυλη κανονικότητα του καφενείου φυσικοποιείται μέσα από την επανάληψη: η ανδρική παρουσία θεωρείται αυτονόητη, ενώ η γυναικεία παρουσία αντιμετωπίζεται ως εξαίρεση ή παρέκκλιση. Η είσοδός τους στους χώρους αυτούς πραγματοποιείται συχνά υπό την προϋπόθεση της συνέχισης του ρόλου τους ως φροντιστριών. Παρά τις κοινωνικές αλλαγές και την εμφάνιση νέων τύπων καφέ και χώρων αναψυχής, το καφενείο στην παραδοσιακή του μορφή διατηρεί σε μεγάλο βαθμό τον έμφυλο χαρακτήρα του. Η φεμινιστική γεωγραφία υπογραμμίζει ότι η τυπική άρση των περιορισμών δεν συνεπάγεται και ουσιαστική ισότητα πρόσβασης, καθώς οι άτυποι κανόνες και οι χωρικές πρακτικές εξακολουθούν να ρυθμίζουν το ποιος «ανήκει» σε αυτούς τους χώρους και ποιος —ή μάλλον ποιες— όχι (Massey, 1994).

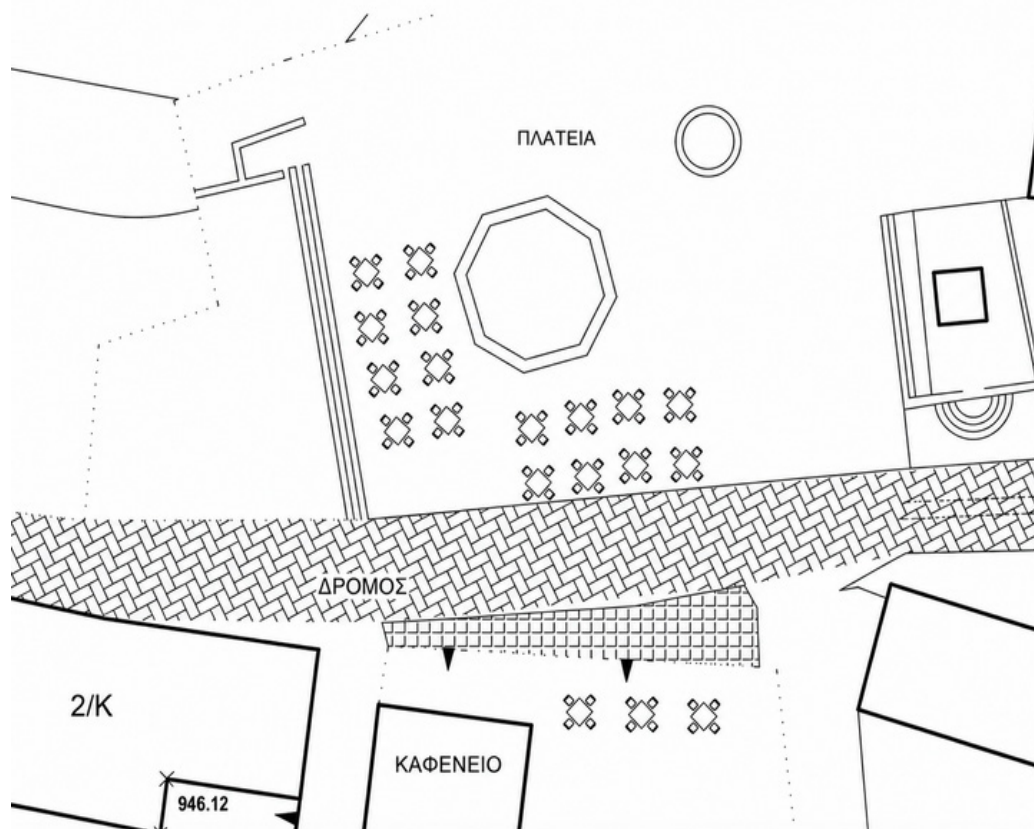
Η ανδρική κυριαρχία στο καφενείο δεν εδράζεται σε ρητούς κανόνες, αλλά σε πρακτικές «καθημερινής ηγεμονίας»: ρουτίνες παραμονής, διαχείριση του λόγου, έλεγχος του βλέμματος και ομαδικές επιβεβαιώσεις ανδρικής κανονικότητας. Ως *manhood acts*, οι πρακτικές αυτές λειτουργούν αθροιστικά και χωρικά, παράγοντας ένα καθεστώς «ανήκειν» που αποκλείει ή επιτηρεί τα μη κανονικοποιημένα σώματα (Schrock & Schwalbe, 2009). Η «καθημερινή ηγεμονία» (Connell, 2005) στο καφενείο δεν συνίσταται σε τυπικές απαγορεύσεις, αλλά

σε μια χωρικά υποστηριζόμενη κανονικότητα: ποιος μπορεί να μιλά δυνατά, να μένει επί ώρες, να καταλαμβάνει οπτικά το άνοιγμα προς τον δρόμο και να ορίζει τι είναι «φυσιολογικό» μέσα στον χώρο.

Αρχιτεκτονικά, το παραδοσιακό καφενείο χαρακτηρίζεται από ανοιχτή πρόσοψη, άμεση σχέση με τον δρόμο ή την πλατεία και έλλειψη σαφών ορίων μεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού χώρου. Αυτή η χωρική διάταξη ενισχύει την ανδρική κατάληψη του δημόσιου χώρου και τη συνεχή οπτική επιτήρηση του περιβάλλοντος. Σύμφωνα με τον Bourdieu (2001), τέτοιες χωρικές πρακτικές φυσικοποιούν την ανδρική κυριαρχία, καθιστώντας την «αυτονόητη».

Η χωρική οργάνωση του παραδοσιακού καφενείου δεν αποτελεί, επομένως, ουδέτερη διάταξη επίπλων, αλλά ενεργό μηχανισμό παραγωγής κοινωνικών ρόλων και έμφυλων ιεραρχιών. Η τυπική διάταξη του εσωτερικού χώρου —τραπέζια τοποθετημένα γραμμικά ή κυκλικά, καρέκλες στραμμένες προς τα έξω και ένα κεντρικό σημείο θέασης, όπως η τηλεόραση, η είσοδος ή το τάβλι— συγκροτεί έναν συλλογικό ανδρικό χωρικό σχηματισμό. Η διάταξη αυτή ευνοεί τη συνεχή οπτική επαφή μεταξύ των θαμώνων, εγκαθιδρύοντας ένα καθεστώς αλληλοεπιτήρησης και ταυτόχρονης συλλογικότητας. Η αρχιτεκτονική του καφενείου οργανώνει τα ανδρικά σώματα ως ένα ενιαίο κοινωνικό σώμα, μέσα στο οποίο η παρουσία δεν είναι ατομική αλλά διαρκώς εκτεθειμένη στο βλέμμα των άλλων. Η δυνατότητα συνεχούς παρακολούθησης της εισόδου και του δρόμου ενισχύει την αίσθηση ελέγχου και κυριαρχίας επί του χώρου, μετατρέποντας το καφενείο σε προέκταση του δημόσιου χώρου που καταλαμβάνεται και ελέγχεται συλλογικά από άνδρες. Ο χώρος, συνεπώς, δεν «φιλοξενεί» απλώς κοινωνικές πρακτικές, αλλά τις οργανώνει, τις πειθαρχεί και τις καθιστά κανονικές.

Και εδώ φτάνουμε ίσως στο βασικό επιχείρημα αυτού του κεφαλαίου. Το ζήτημα δεν είναι αν μια γυναίκα μπορεί σήμερα να μπει σε ένα καφενείο. Τυπικά μπορεί. Το ερώτημα είναι διαφορετικό. Μπορεί να παραμείνει εκεί χωρίς να αισθανθεί ότι παραβιάζει μια άτυπη κανονικότητα; Και ίσως ακριβώς εκεί βρίσκεται η σημασία του καφενείου ως παραδείγματος. Γιατί μας δείχνει πως οι πιο ισχυροί μηχανισμοί αποκλεισμού δεν είναι πάντοτε οι πιο εμφανείς. . Επιπλέον, η «ουδετερότητα» της πρόσβασης σήμερα μπορεί να είναι τυπική αλλά όχι ουσιαστική, καθώς

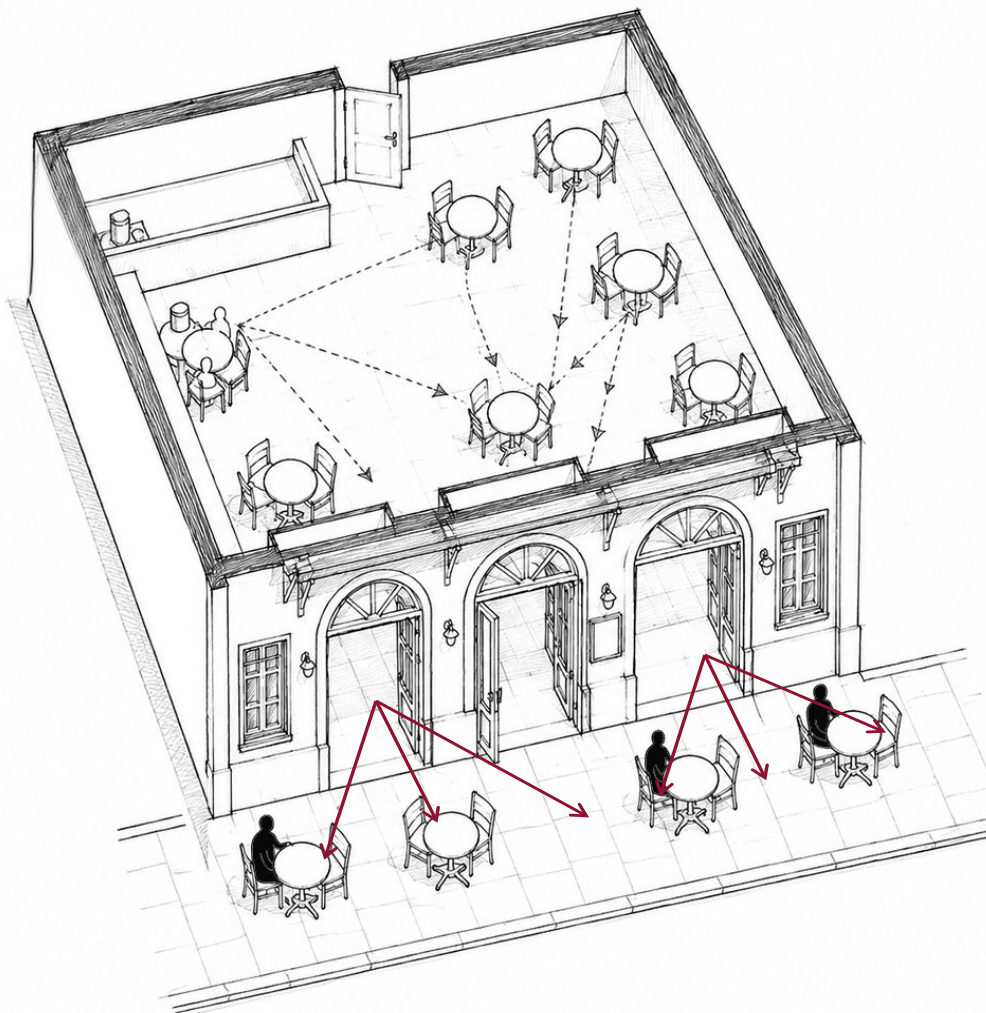


Αρχιτεκτονική αναπαράσταση της πλατείας
στην Βίτσα, Πρωτότυπο διάγραμμα

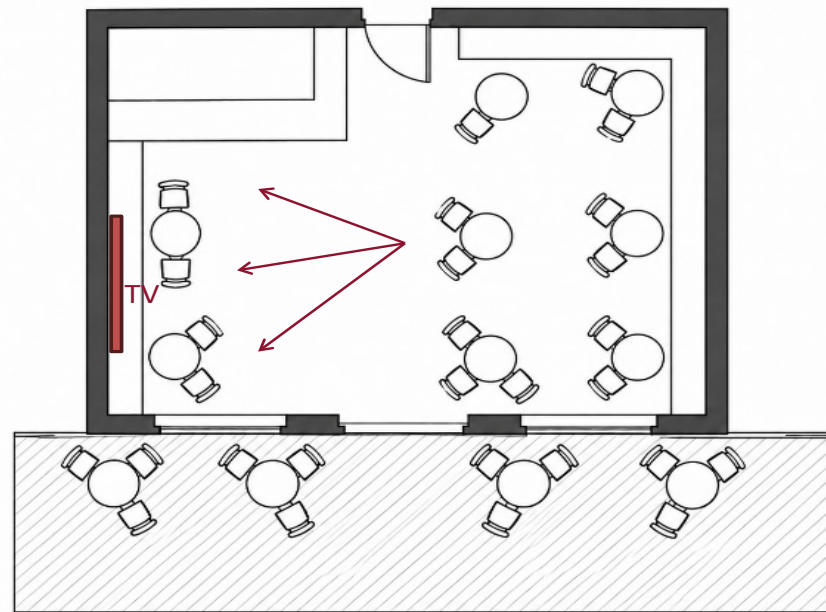
το κοινωνικό κόστος της γυναικείας παρουσίας—το βλέμμα, το σχόλιο, η αίσθηση ότι «διαταράσσω» την κανονικότητα—λειτουργεί ως άτυπος φραγμός που δεν καταγράφεται από τις κλασικές κατηγορίες δημόσιου και ιδιωτικού (Massey, 1994). Ωστόσο, ο χαρακτηρισμός του καφενείου ως «ανδροκρατούμενου» δεν αρκεί από μόνος του για να εξηγήσει τη σταθερότητα του αποκλεισμού.

Η συλλογική παρακολούθηση ποδοσφαιρικών αγώνων το μετατρέπει σε μια άτυπη προέκταση του γηπέδου, μέσα στην οποία αναπαράγονται αντίστοιχες μορφές ανδρικής συνύπαρξης, ταύτισης και έκφρασης.

Αν το καφενείο αποτελεί έναν τυπικό χώρο της καθημερινής ανδρικής κοινωνικότητας, όπως αυτή εκδηλώνεται σε έναν λίγο-πολύ εσωτερικό χώρο μικρής κλίμακας, τότε το γήπεδο αποτελεί τη μαζική, θεαματική και εντονότερη εκδοχή της.



Αξονομετρική αναπαράσταση
καφενείου, Πρωτότυπο διάγραμμα



Αναπαράσταση καφενείου σε
κάτοψη, Πρωτότυπο διάγραμμα



Το ρακί πίνεται κυρίως από άντρες.³⁸ Στο ρακάδικο δεν έρχονται γυναίκες, ενώ γυναίκες που πίνουν ρακί σε δημόσιες εορτές θέτουν σε κίνδυνο την υπόληψή τους.³⁹

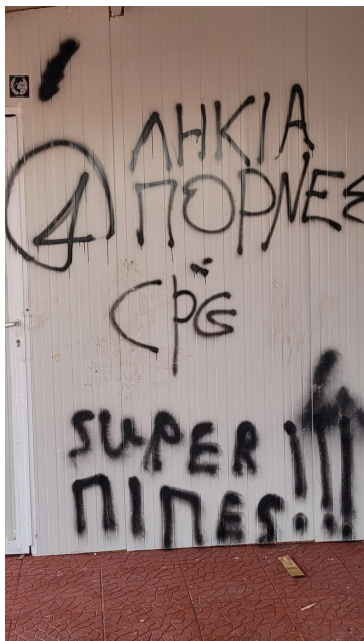
Το «φαγητό» είναι η οικιακή εκδοχή της τροφής, είναι, δηλαδή, τροφή που παρασκευάζεται και καταναλώνεται στο σπίτι, αντικείμενο μιας ιδιαίτερα σημαντικής διαδικασίας μετασχηματισμού στην οποία πρωταγωνιστούν γυναίκες.

Αποσπάσματα από το άρθρο του Ε. Παπαταξιάρχη, «Ο κόσμος του καφενείου: Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποτισμό»

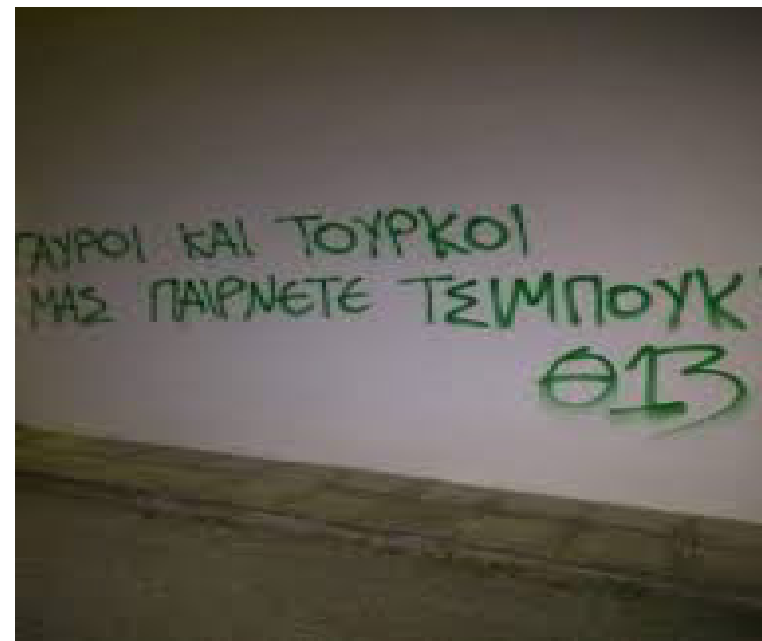
Το γήπεδο

Το γήπεδο αποτελεί έναν από τους πιο εμβληματικούς χώρους μαζικής συνάθροισης στη σύγχρονη πόλη. Παρά τον φαινομενικά ουδέτερο χαρακτήρα του ως αθλητικής υποδομής, είναι βαθιά κοινωνικά και έμφυλα φορτισμένο. Η ιστορία των γηπέδων δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από την ιστορία της ανδρικής πολιτειότητας, της δημόσιας παρουσίας και της συγκρότησης της ηγεμονικής αρρενωπότητας. Από τους πρώτους αγωνιστικούς χώρους της αρχαιότητας έως τα σύγχρονα στάδια μαζικού θεάματος, το γήπεδο λειτουργεί ως χωρικός μηχανισμός όπου το φύλο, το σώμα και η εξουσία συνυφαίνονται υλικά και συμβολικά. Στην αρχαία Ελλάδα, τα στάδια, τα γυμνάσια και οι παλαίστρες αποτελούσαν θεσμικούς χώρους συγκρότησης της ανδρικής ταυτότητας του πολίτη. Η συμμετοχή στους αγώνες και η παρουσία ως θεατή συνδέονταν άμεσα με την ιδιότητα του ελεύθερου άνδρα, ενώ οι γυναίκες αποκλείονταν τόσο από την αγωνιστική πρακτική όσο και, σε μεγάλο βαθμό, από τη θέαση (Kyle, 2007). Το ανδρικό σώμα, γυμνό και εκτεθειμένο στο βλέμμα, λειτουργούσε ως φορέας πολιτικής και κοινωνικής αξίας, εγκαθιδρύοντας από νωρίς το στάδιο ως έμφυλο δημόσιο χώρο. Η αρχιτεκτονική του αρχαίου σταδίου, με την επιμήκη μορφή και την ιεραρχημένη διάταξη των θεατών, υλοποιούσε χωρικά αυτή τη διάκριση, καθιστώντας ορατή τη σύνδεση μεταξύ σωματικής επίδοσης, ανδρισμού και δημόσιας αναγνώρισης (Golden, 2004). Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, οι αγωνιστικοί χώροι μετασχηματίζονται σε μεγάλης κλίμακας αμφιθέατρα και ιπποδρόμους, ενσωματωμένους στον μηχανισμό κρατικής εξουσίας. Το θέαμα λειτουργεί ως εργαλείο κοινωνικής συνοχής και πολιτικής πειθαρχησης, ενώ η αρχιτεκτονική ιεραρχεί αυστηρά τους θεατές με βάση την κοινωνική τους θέση (Foucault, 1977). Παρότι οι γυναίκες μπορούσαν σε ορισμένες περιπτώσεις να παρίστανται, η δομή του θεάματος αναπαρήγαγε ανδρικά πρότυπα βίας, ισχύος και ελέγχου. Η χωρική αυτή οργάνωση προαναγγέλλει ορισμένα χαρακτηριστικά των σύγχρονων γηπέδων, όπου η θέση στην κερκίδα εξακολουθεί να αποτελεί δείκτη κοινωνικής και συμβολικής ισχύος.

Η καθοριστική στιγμή για τη συγκρότηση του σύγχρονου γηπέδου έρχεται με τη βιομηχανική επανάσταση και τη θεσμοθέτηση των οργανωμένων αθλημάτων. Στον 19ο αιώνα, το ποδόσφαιρο και άλλα ομαδικά αθλήματα συνδέονται με την πειθαρχία, την ανδρική σωματικότητα και την εθνική ταυτότητα (Hargreaves, 1994).



Εικόνες από προσωπικό αρχείο



Εικόνες από προσωπικό αρχείο

Τα πρώτα σύγχρονα στάδια σχεδιάζονται για μαζικό ανδρικό κοινό, ενισχύοντας τη συλλογική θέαση και τη συγκρότηση του «λαϊκού ανδρικού πλήθους». Η αρχιτεκτονική του σταδίου λειτουργεί ως μηχανισμός εκπαίδευσης του πειθαρχημένου άνδρα-πολίτη, παγιώνοντας τη σύνδεση μεταξύ ανδρισμού, αθλητισμού και δημόσιου χώρου. Κατά τον 20ό αιώνα, τα γήπεδα μετατρέπονται σε κεντρικούς τόπους μαζικού θεάματος και πολιτισμικής ταυτότητας. Η ανάπτυξη των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης και η εμπορευματοποίηση του αθλητισμού ενισχύουν τη συμβολική ισχύ του γηπέδου ως χώρου συλλογικής ταύτισης και πολιτικής έκφρασης (Messner, 2002).

Η ιστορική αυτή αναδρομή καταδεικνύει ότι το γήπεδο δεν αποτελεί ουδέτερη αρχιτεκτονική υποδομή, αλλά έναν ιστορικά εξελισσόμενο έμφυλο δημόσιο χώρο. Η κατανόηση αυτής της διαχρονικής συγκρότησης είναι απαραίτητη για την ανάλυσή του ως σύγχρονου πεδίου ομοκοινωνικής επιβολής, αποκλεισμού και έμφυλης ηγεμονίας. Ο αθλητισμός, και ειδικά τα ομαδικά ανδρικά αθλήματα, έχει ιστορικά λειτουργήσει ως πεδίο συγκρότησης και επιβεβαίωσης της ηγεμονικής αρρενωπότητας (Messner, 2002). Στον ελληνικό χώρο, η έρευνα της Καμπερίδου (2009) καταδεικνύει ότι ο αθλητισμός οργανώθηκε θεσμικά και πολιτισμικά ως ανδροκεντρικό πεδίο, τόσο σε επίπεδο συμμετοχής όσο και σε επίπεδο θέασης. Το ποδόσφαιρο εντείνει επίσης τη σύνδεση ανδρικότητας, εθνικής ταύτισης και ανταγωνισμού (Γιαννακόπουλος, 2005). Η συλλογική παρουσία, η φωνή και η σωματική έκφραση λειτουργούν ως πρακτικές συγκρότησης μιας κοινής ταυτότητας, η οποία καθορίζει όχι μόνο ποιος συμμετέχει, αλλά και με ποιους όρους μπορεί να συμμετέχει. Το γήπεδο, ως υλική υποδομή αυτού του πεδίου, δεν αποτελεί απλώς τόπο φιλοξενίας αθλητικών γεγονότων, αλλά ενεργό παράγοντα στη διαμόρφωση έμφυλων ταυτοτήτων και κοινωνικών ρόλων.

Η κερκίδα λειτουργεί ως «θέατρο» δημόσιας έκφρασης, όπου η φωνή, η ένταση, η επιθετικότητα και η συλλογική ταύτιση συγκροτούν μια κανονικοποιημένη ανδρική εμπειρία. Αρχιτεκτονικά, αυτή η επιτέλεση υποστηρίζεται από την πυκνότητα της κερκίδας, την ενιαία οπτική προς το γήπεδο και τη δυνατότητα μακράς παραμονής χωρίς λειτουργικές υποχρεώσεις. Το σώμα του θεατή γίνεται μέρος ενός συλλογικού σώματος, μέσα στο οποίο η απόκλιση από τις κυρίαρχες νόρμες, όπως η γυναικεία ή κουήρ παρουσία, καθίσταται περισσότερο ορατή

και δυνητικά επισφαλής. Η κερκίδα λειτουργεί έτσι ως «τόπος» όπου η ηγεμονική αρρενωπότητα αποκτά υλική και συλλογική μορφή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι υβριστικές πρακτικές της κερκίδας, όπου η απαξίωση του αντιπάλου συχνά αρθρώνεται μέσω έμφυλων και ομοφοβικών χαρακτηρισμών, επιτελώντας μια ιεραρχία «ανδρικής κανονικότητας» που παράγει την απόκλιση ως ντροπή. Η γλώσσα λειτουργεί εδώ ως χωρική πρακτική: δεν περιγράφει απλώς, αλλά οργανώνει το ποιος ανήκει και ποιος εκτοπίζεται από το «εμείς» της κερκίδας (Connell & Messerschmidt, 2005).

Σύμφωνα με τη θεωρία της επιτελεστικότητας του φύλου, το σώμα γίνεται φορέας επαναλαμβανόμενων πράξεων που παράγουν κανονικότητα (Butler, 1990). Στο πλαίσιο του γηπέδου, η κανονικότητα αυτή οργανώνεται έτσι ώστε να μην απειλεί την ηγεμονική αρρενωπότητα, αλλά να τη στηρίζει, πλαισιώνοντας το ανδρικό συλλογικό σώμα της κερκίδας. Η ανάλυση αυτή συνδέεται με την έννοια των manhood acts, σύμφωνα με την οποία οι άνδρες επιτελούν τον ανδρισμό μέσα από δημόσιες πρακτικές κυριαρχίας, φωνής και συλλογικής παρουσίας (Schrock & Schwalbe, 2009). Τα γυναικεία σώματα, σε αυτή τη διάταξη, λειτουργούν ως σκηνικά στοιχεία που επιβεβαιώνουν το καθεστώς του θεάματος, χωρίς να συμμετέχουν ισότιμα στην παραγωγή της δημόσιας φωνής. Η ορατότητα, επομένως, δεν ταυτίζεται με την εξουσία· αντιθέτως, μπορεί να συνυπάρχει με τον αποκλεισμό από τις κεντρικές μορφές συμμετοχής.

Μέσα σε αυτή τη δομή, η γυναικεία παρουσία στο γήπεδο εμφανίζεται συχνά μέσα από συγκεκριμένους και ελεγχόμενους ρόλους. Μέσω του cheerleading, των τελετουργικών παρουσιάσεων και της εκτέλεσης ή του τραγουδιού του ύμνου, η παρουσία των γυναικών δεν συνιστά κατ' ανάγκην ένδειξη 'ισότιμης ένταξης' τους στον δημόσιο χώρο του αθλητισμού (Messner, 2002). Αντιθέτως, μπορεί να αναλυθεί ως μορφή ρυθμισμένης και σκηνοθετημένης ορατότητας, η οποία καθιστά το γυναικείο σώμα ορατό υπό προϋποθέσεις, χωρίς να αμφισβητεί τις κυρίαρχες έμφυλες ιεραρχίες που δομούν τον χώρο του γηπέδου (Connell, 2005). Το cheerleading αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της «επιτρεπτής» ορατότητας. Οι γυναίκες εισέρχονται στον χώρο του σταδίου όχι ως ισότιμες φορείς δημόσιας φωνής ή πολιτεϊότητας, αλλά ως αισθητικό και τελετουργικό συμπλήρωμα του αθλητικού θεάματος. Η χωρική τους θέση, συνήθως στην περιφέρεια του

αγωνιστικού χώρου, ο χρονισμός της εμφάνισής τους —πριν από την έναρξη, στα διαλείμματα ή μετά τη λήξη— και η αυστηρά χορογραφημένη κίνηση συγκροτούν μια μορφή πειθαρχημένης επιτελεστικότητας.

Παρόμοια λειτουργία επιτελούν και οι τελετουργικές παρουσιάσεις που πλαισιώνουν το αθλητικό γεγονός. Οι εισαγωγικές τελετές, τα shows και οι ρόλοι παρουσιαστών και παρουσιαστριών συμβάλλουν στη μετατροπή του γηπέδου σε σκηνή συλλογικής ταύτισης. Η συχνή ανάθεση αυτών των ρόλων σε γυναίκες λειτουργεί ως μηχανισμός «εξευγενισμού» και οικογενειοποίησης του χώρου: το γήπεδο παρουσιάζεται ως ασφαλές, πολιτισμένο και καταναλώσιμο, χωρίς να μεταβάλλονται ουσιαστικά οι βαθύτερες δομές ανδρικής κυριαρχίας (Messner, 2002).

Ιδιαίτερη σημασία αποκτά η εκτέλεση και το τραγούδι του ύμνου, εθνικού ή συλλογικού. Ο ύμνος λειτουργεί ως κορυφαία τελετουργική στιγμή, κατά την οποία το πλήθος συγχρονίζεται σε ρυθμό, φωνή και συναίσθημα, μετατρεπόμενο σε «ένα σώμα». Η φεμινιστική πολιτική φιλοσοφία έχει δείξει ότι η δημόσια φωνή αποτελεί κρίσιμο στοιχείο πολιτειότητας και κοινωνικής ισχύος (Young, 1990). Στο γήπεδο, η συλλογική φωνή της κερκίδας είναι κατεξοχήν ανδρική, ενώ η γυναικεία συμμετοχή συχνά περιορίζεται σε ρόλους που πλαισιώνουν ή προετοιμάζουν την τελετουργία, χωρίς να κατέχουν τον κεντρικό χώρο της έκφρασης. Η σύνδεση του ύμνου με τον αθλητισμό και το ποδόσφαιρο ειδικότερα ενισχύει τη σχέση ανδρισμού και εθνικισμού, όπως έχει αναδειχθεί στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία (Γιαννακόπουλος, 2005). Το γήπεδο λειτουργεί ως πεδίο όπου η ανδρική ομοκοινωνική επιβολή συγχωνεύεται με την εθνική ή ομαδική ταυτότητα, καθιστώντας τον αποκλεισμό από την πλήρη συμμετοχή στη συλλογική φωνή και μια μορφή πολιτικού αποκλεισμού. Η γυναικεία παρουσία, όταν περιορίζεται σε τελετουργικούς ή διακοσμητικούς ρόλους, δεν αναιρεί αυτή τη δομή, αλλά την καθιστά κοινωνικά αποδεκτή. Η «επιτρεπτή» γυναικεία παρουσία στο γήπεδο δείχνει, επομένως, ότι η ένταξη μπορεί να λειτουργήσει ως αναδιαμόρφωση του αποκλεισμού και όχι απαραίτητα ως υπέρβασή του. Το γυναικείο σώμα γίνεται ορατό, αλλά υπό όρους ελέγχου του χώρου, του χρόνου και του βλέμματος. Η φεμινιστική αρχιτεκτονική και χωρική ανάγνωση αποκαλύπτει έτσι ότι η ισότητα στον δημόσιο χώρο του αθλητισμού δεν αφορά απλώς το ποιος βρίσκεται παρών,

αλλά το ποιος μιλά, ποιος ορίζει το τελετουργικό και ποιος συγκροτεί το «εμείς» του χώρου.

Η φεμινιστική γεωγραφία του αθλητισμού έχει αναδείξει ότι η εμπειρία του γηπέδου διαφέρει σημαντικά ανάλογα με το φύλο (Pavlidis, 2018). Στον ελληνικό χώρο, έρευνες για τις γυναίκες φιλάθλους δείχνουν ότι παράγοντες όπως η αίσθηση ασφάλειας, η καθαριότητα, η σήμανση, οι υποδομές και, ενίοτε, η βία επηρεάζουν αρνητικά τη γυναικεία συμμετοχή στον χώρο (Bakirtzoglu, 2017). Οι μηχανισμοί αποκλεισμού, συνεπώς, δεν είναι μόνο κοινωνικοί αλλά και χωρικοί: ανεπαρκής φωτισμός στις διαδρομές πρόσβασης, περιορισμένες υποδομές φροντίδας, ανισοκατανομή τουαλετών και ανοχή σε σεξιστικές συμπεριφορές. Τα στοιχεία αυτά λειτουργούν σωρευτικά, περιορίζοντας την αίσθηση του «ανήκουν». Το γήπεδο, ωστόσο, δεν παράγει έμφυλες ιεραρχίες μόνο στο εσωτερικό του, αλλά και στο «έξω» του: στις διαδρομές, στα σημεία συνάντησης, στα μπαρ, στους συνδέσμους και στις ζώνες προσέγγισης. Η εμπειρία του γηπέδου δεν ξεκινά και δεν τελειώνει στην κερκίδα, αλλά αποτελεί μια ακολουθία χωρικών εμπειριών που συγκροτούν ένα ευρύτερο έμφυλο τοπίο.

Μια πιθανή ένσταση στην παραπάνω ανάγνωση είναι ότι η αυξανόμενη γυναικεία παρουσία στα γήπεδα θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως δείκτης εκδημοκρατισμού του χώρου. Η φεμινιστική κριτική, όμως, δεν αρνείται την αλλαγή· ζητά να εξεταστεί αν πρόκειται για μεταβολή των βαθύτερων σχέσεων ισχύος ή για ενσωμάτωση μέσω «ρυθμισμένης ορατότητας», όπου η παρουσία γίνεται αποδεκτή υπό συγκεκριμένους ρόλους, θέσεις και χρονικότητες (Connell, 2005). Με άλλα λόγια, το ερώτημα δεν είναι μόνο ποιος ή ποια είναι παρών ή παρούσα, αλλά ποιος ορίζει τους κανόνες του τελετουργικού, ποιος κατέχει τη δημόσια φωνή και ποιος μπορεί να αποκλίνει χωρίς κυρώσεις. Η φεμινιστική ανάγνωση αποκαλύπτει ότι οι έμφυλες ιεραρχίες δεν είναι εξωτερικές προς τον χώρο, αλλά εγγεγραμμένες στην υλικότητα και την καθημερινή χρήση του. Η κατανόηση αυτή αποτελεί βασικό βήμα για μια πιο δίκαιη και συμπεριληπτική αρχιτεκτονική του δημόσιου χώρου.

Ταυτόχρονα, ακριβώς επειδή η εμπειρία του γηπέδου επεκτείνεται πέρα από τα όριά του, ο δρόμος δεν αποτελεί απλώς έναν ουδέτερο σύνδεσμο. Οι διαδρομές προς και από το γήπεδο, οι χώροι συγκέντρωσης και οι ζώνες προσέγγισης

μεταφέρουν τις ίδιες έμφυλες κανονικότητες στον καθημερινό δημόσιο χώρο (Young, 1990). Έτσι, από τη μαζική και έντονα τελετουργική κλίμακα του γηπέδου, η έρευνα περνά στην πιο καθημερινή, διάχυτη και διαρκή κλίμακα του δρόμου.



SIX WOMEN WILL OFFICIATE THE 2026 MEN'S WORLD CUP.

It's the highest number of women officials in World Cup history, matching the record set in 2022. Yet 164 of FIFA's 170 appointed officials are men.



In 1921, The Football Association banned women from playing, calling it “unsuitable for females.”

Over 100 years later, they finally apologized to the women who kept playing anyway.



Ο δρόμος

Το γήπεδο/στάδιο και το παραδοσιακό καφενείο δεν αποτελούν μεμονωμένους τόπους, αλλά κόμβους ενός ευρύτερου έμφυλου χωρικού συστήματος: της πόλης. Σε αυτό το σύστημα, ο δρόμος λειτουργεί ως κρίσιμος συνδετικός ιστός, οργανώνοντας τις μεταβάσεις από την ιδιωτικότητα προς τους χώρους καθημερινής κοινωνικότητας και από εκεί προς τους χώρους μαζικής δημόσιας συνάθροισης. Ο δρόμος που αποτελεί την περίπτωση μελέτης της τρίτης και τελευταίας έμφυλης χωρικής κλίμακας της εργασίας μας. Ίσως τον πιο καθημερινό χώρο από όλους. Έναν χώρο που όλοι χρησιμοποιούμε. Ή τουλάχιστον έτσι πιστεύουμε. Γιατί αν το σκεφτούμε λίγο πιο προσεκτικά, χρησιμοποιούμε πραγματικά όλοι τον δρόμο με τον ίδιο τρόπο; Η εμπειρία μιας γυναίκας που επιστρέφει μόνη της το βράδυ στο σπίτι της είναι η ίδια με εκείνη ενός άνδρα; Η εμπειρία ενός παιδιού είναι η ίδια με εκείνη ενός ενήλικα; Η εμπειρία ενός ηλικιωμένου ατόμου είναι η ίδια με εκείνη ενός νέου; Η εμπειρία ενός ατόμου με αναπηρία είναι ίδια με αυτήν ενός αρτιμελούς ανθρώπου. Η απάντηση είναι προφανώς όχι.

Η ιστορική εξέλιξη του δρόμου αποκαλύπτει ότι η σημερινή ανδροκεντρική και λειτουργιστική του μορφή δεν είναι φυσική ή αναπόφευκτη, αλλά αποτέλεσμα συγκεκριμένων κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών μετασχηματισμών (Massey, 1994). Στις προνεωτερικές πόλεις, ο δρόμος δεν διαχωρίζεται σαφώς από τον ιδιωτικό χώρο, αλλά λειτουργεί συχνά ως προέκταση της κατοικίας και της καθημερινής ζωής. Εκεί λαμβάνουν χώρα εργασία, εμπόριο, παιχνίδι, κοινωνική συναναστροφή και πρακτικές φροντίδας. Το πέρασμα από τον δημόσιο στον ιδιωτικό χώρο στις παραδοσιακές κατοικίες της ηπειρωτικής Ελλάδας, των νησιών και των μικρασιατικών οικισμών ορίζεται από έναν ενδιάμεσο χώρο: το κατώφλι.

Το δημόσιο συνδέεται ιστορικά με την ανδρική παρουσία —την αγορά, το καφενείο, τον δρόμο— ενώ το ιδιωτικό με τη γυναικεία καθημερινότητα και εργασία. Το κατώφλι λειτουργεί έτσι ως μηχανισμός έμφυλου διαχωρισμού, επιτρέποντας την είσοδο και την έξοδο με όρους κοινωνικής αποδοχής. Ταυτόχρονα, η απουσία αυστηρών ορίων μεταξύ κατωφλιού και δρόμου δημιουργεί ένα συνεχές χωρικής ζωής, μέσα στο οποίο η κοινωνική παρουσία εκδηλώνεται ως κοινόχρηστη πρακτική. Από φεμινιστική σκοπιά, αυτό δεν συνεπάγεται ισότητα. Δείχνει, όμως, ότι η ορατότητα και η χωρική συμμετοχή δεν οργανώνονταν αποκλειστικά από τη λογική της κυκλοφορίας. Το κατώφλι λειτουργεί ως φίλτρο, όχι ως απόλυτο όριο,



RUE Asselin, 1921 by Eugene Ateet



RUE Asselin, 1921 by Eugene Ateet

και ο δρόμος συγκροτείται ως πεδίο καθημερινής συνύπαρξης, το οποίο μπορεί να περιλαμβάνει πρακτικές φροντίδας και κοινωνικότητας (Massey, 1994).

Με την άνοδο της νεωτερικής πόλης τον 19ο αιώνα, ο δρόμος μετασχηματίζεται ριζικά. Οι μεγάλες πολεοδομικές τομές και οι ευρείες λεωφόροι συγκροτούν έναν νέο τύπο αστικού χώρου, ο οποίος συνδέεται με την κυκλοφορία αλλά και με τη δυνατότητα οπτικής εποπτείας και κρατικού ελέγχου (Harvey, 2003). Σε αυτό το πλαίσιο, ο δρόμος αποσπάται σταδιακά από την καθημερινή κοινωνική «κατοίκηση» και μετατρέπεται σε άξονα διοίκησης, ροής και πειθάρχησης. Κατά τη βιομηχανική περίοδο, ο δρόμος ενσωματώνεται όλο και περισσότερο στη λογική της παραγωγής και της αποδοτικότητας. Η μετακίνηση οργανώνεται γύρω από την εργασία και η έμφυλη κατανομή ρόλων παγιώνεται χωρικά: ο άνδρας συγκροτείται ως υποκείμενο της δημόσιας κίνησης και εργασίας, ενώ η γυναίκα ως φορέας της οικιακής αναπαραγωγής και της ιδιωτικότητας, με συνέπεια τη διαμόρφωση διαφορετικών σχέσεων με τον δημόσιο χώρο (Young, 1990). Ο 20ός αιώνας σηματοδοτεί τη ριζική αναδιάρθρωση του δρόμου μέσω της αυτοκίνησης. Ο δρόμος σχεδιάζεται πρωτίστως για ροές οχημάτων, ταχύτητα και αποδοτικότητα. Σε αυτή τη μετάβαση, το πεζό σώμα —και ιδιαίτερα τα σώματα που κινούνται με ρυθμούς φροντίδας, όπως παιδιά, ηλικιωμένοι, άτομα με αναπηρία, έγκυες ή συνοδοί— αντιμετωπίζεται συχνά ως «εμπόδιο» στη ροή, με συνέπεια την υποβάθμιση της καθημερινής εμπειρίας του δημόσιου χώρου (Gehl, 2011).

Το κυρίαρχο γραμμικό πρότυπο μετακίνησης μπορεί να περιγραφεί ως πορεία από την κατοικία προς την εργασία και επιστροφή. Οι διαδρομές φροντίδας, ωστόσο, συνδέουν συχνά σε μία ημέρα το σχολείο, τις προμήθειες, την εργασία, την επίσκεψη σε υπηρεσίες ή στον παιδίατρο και το σπίτι. Η διαφορά αυτή δείχνει γιατί η οργάνωση του δρόμου γύρω από μία μόνο διαδρομή δεν καλύπτει το σύνολο της καθημερινής ζωής και των χρηστών του. Ο δρόμος μετατρέπεται σταδιακά σε διάδρομο μετάβασης και όχι σε πεδίο κοινωνικότητας. Η μετατροπή αυτή επηρεάζει άμεσα τα σώματα, καθώς το ποιος ή ποια μπορεί να «σταθεί», να «καθυστερήσει» ή απλώς να παραμείνει στον δημόσιο χώρο δεν αποτελεί ποτέ ουδέτερο ζήτημα. (Young, 1990).

Η φεμινιστική χωρική σκέψη αναδεικνύει ότι τα αυτοκινητοκεντρικά πρότυπα ενσωματώνουν συγκεκριμένες κανονικότητες κινητικότητας και ασφάλειας, οι οποίες δεν αντιστοιχούν σε όλους τους χρήστες. Έτσι, ο δρόμος συρρικνώνεται ως τόπος παραμονής και συνάντησης και μετατρέπεται κυρίως σε υποδομή διέλευσης, με έμφυλες συνέπειες στην πρόσβαση και στην αίσθηση του ανήκειν (Massey, 1994). Η Dolores Hayden προτείνει να διαβάσουμε την ιστορία του αστικού τοπίου μέσα από τις ζωές και τις καθημερινές πρακτικές των ανθρώπων που το κατοικούν (Hayden, 1995). Αυτή η οπτική συμπληρώνει την κριτική του γραμμικού προτύπου μετακίνησης: η διαδρομή που συνδυάζει εργασία, σχολείο, προμήθειες και φροντίδα συγγενών δεν αποτελεί παρέκκλιση από μια υποτιθέμενη «κανονική» μετακίνηση. Αποτελεί μέρος της καθημερινής χρήσης της πόλης και χρειάζεται να λαμβάνεται υπόψη στον σχεδιασμό του δρόμου.

Από τα μέσα του 20ού αιώνα αναπτύσσονται ισχυρές κριτικές απέναντι στον λειτουργι-στικό και αυτοκινητοκεντρικό δρόμο. Η Jacobs υποστηρίζει τη σημασία της μικτής χρήσης, της πυκνότητας και των «ματιών του δρόμου» ως κοινωνικών μηχανισμών ασφάλειας και ζωντάνιας (Jacobs, 1961). Παράλληλα, ο Whyte δείχνει μέσα από παρατηρήσεις πεδίου ότι η κοινωνικότητα συμβαίνει συχνά εκεί όπου η ροή είναι πυκνή και η στάση είναι εφικτή, αναδεικνύοντας τη μικροπολιτική της παραμονής στον δημόσιο χώρο (Whyte, 1980). Ο Gehl, αντίστοιχα, τεκμηριώνει ότι η ποιότητα της ζωής «ανάμεσα στα κτίρια» εξαρτάται από το κατά πόσο ο δημόσιος χώρος υποστηρίζει την αργή κίνηση, τον χρόνο παραμονής και τις δυνατότητες συνάντησης (Gehl, 2011).

Η δημόσια παρουσία είναι πολιτική: το ποιος ή ποια μπορεί να είναι παρών ή παρούσα χωρίς να χρειάζεται να δικαιολογεί την παρουσία του ή της συνδέεται με σχέσεις εξουσίας (Young, 1990). Σε αυτή την κλίμακα, η επιτελεστικότητα του φύλου και οι «πράξεις ανδρισμού» γίνονται χωρικά αναγνώσιμες. Η κατάληψη του πεζοδρομίου, το βλέμμα, το σχόλιο, η «παρέα» ως μηχανισμός ανήκειν και η ρύθμιση της ορατότητας λειτουργούν ως καθημερινές πρακτικές που επιβεβαιώνουν κανονικότητες (Butler, 1990). Η έννοια της ηγεμονικής αρρενωπότητας βοηθά να κατανοηθεί γιατί συγκεκριμένες χωρικές πρακτικές γίνονται «αυτονόητες» και με ποιον τρόπο νομιμοποιούν αποκλεισμούς χωρίς να χρειάζονται ρητοί κανόνες (Connell, 2005· Connell & Messerschmidt, 2005).

Σε αυτό το πλαίσιο, ο δρόμος συνδέεται ξανά άμεσα με το κατώφλι. Το κατώφλι αποτελεί το φίλτρο που ρυθμίζει τη μετάβαση μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου και το σημείο όπου η οικιακότητα «διαπραγματεύεται» την έκθεση. Η έμφυλη κατανομή της αναπαραγωγικής εργασίας καθιστά τη σχέση αυτή ασύμμετρη: η δημόσια παρουσία των γυναικών οργανώνεται συχνά γύρω από ρυθμούς φροντίδας, ασφάλειας και χρόνου, τους οποίους ο σχεδιασμός αγνοεί όταν βασίζεται σε πρότυπα «ανδρικής» κινητικότητας (Federici, 2012).

Η μετατόπιση προς «μαλακές ακμές» και ημι-ιδιωτικές ζώνες μπορεί να λειτουργήσει ως αρχιτεκτονική στρατηγική επανεγγραφής της δημόσιας παρουσίας: αποδομεί τον σκληρό διαχωρισμό ιδιωτικού και δημόσιου και επιτρέπει διαβαθμισμένες μορφές ορατότητας και συμμετοχής χωρίς εξαναγκαστική έκθεση (Colomina, 1994). Παρά τις σύγχρονες προσεγγίσεις που επαναφέρουν τον δρόμο ως χώρο κοινωνικότητας (Jacobs, 1961), η κριτική φεμινιστική ανάγνωση υποδεικνύει ότι η «ζωντάνια» δεν βιώνεται ομοιόμορφα. Τα «μάτια του δρόμου» μπορεί να παράγουν ασφάλεια, μπορούν όμως ταυτόχρονα να εντείνουν την αίσθηση επιτήρησης για σώματα που ήδη αξιολογούνται ως «εκτός κανονικότητας» (Young, 1990).

Η ασφάλεια, επομένως, δεν είναι μόνο ζήτημα ορατότητας ή πληρότητας του χώρου, αλλά και ζήτημα κοινωνικής αναγνώρισης: ποιος γίνεται ορατός ως «νόμιμος χρήστης» του δημόσιου χώρου και ποιος ως «στόχος» σχολιασμού ή ελέγχου. Η διάκριση αυτή μεταφράζεται αρχιτεκτονικά στην ανάγκη για χωρικές συνθήκες που επιτρέπουν παρουσία χωρίς υπερέκθεση: φωτισμό χωρίς τυφλά σημεία, δυνατότητες στάσης χωρίς αποκλειστική «κατάληψη από παρέες», σαφείς διαδρομές και ενδιάμεσες ζώνες που δεν εξαναγκάζουν το σώμα σε διαρκή εγρήγορση (Massey, 1994).

Η σχέση ανάμεσα στη μορφή της πόλης και στην κινητικότητα προκύπτει και από μετρήσιμα δεδομένα. Οι Althoff κ.ά. (2017), στην μελέτη τους για το Πανεπιστήμιο του Στάνφορντ, αναλύοντας δεδομένα φυσικής δραστηριότητας από χρήστες έξυπνων τηλεφώνων σε 111 χώρες, συσχέτισαν την ανισότητα στη φυσική δραστηριότητα με την παχυσαρκία και διαπίστωσαν ότι η δυνατότητα βάδισης στον αστικό χώρο συνδέεται και με την έμφυλη ανισότητα.

Η μελέτη δείχνει τη σημασία του δομημένου περιβάλλοντος για τις καθημερινές δυνατότητες κίνησης· δεν αποδεικνύει βεβαίως από μόνη της ότι κάθε διαφορά βημάτων οφείλεται στον φόβο ή στον αποκλεισμό από τον δρόμο.

Επίσης άλλο ένα μετρήσιμο δεδομένο είναι το οικονομικό κόστος της άνισης εμπειρίας της μετακίνησης, όπως αναδεικνύεται στην έρευνα του NYU Rudin Center στη Νέα Υόρκη (Kaufman κ.ά., 2018). Στο συγκεκριμένο δείγμα, το 29% των γυναικών που απάντησαν ανέφερε ότι αποφεύγει τη δημόσια συγκοινωνία αργά τη νύχτα λόγω ανησυχίας για την ασφάλειά του, έναντι 8% των ανδρών. Η διάμεση πρόσθετη μηνιαία δαπάνη για ασφάλεστερες νυχτερινές μετακινήσεις υπολογίστηκε σε 26–50 δολάρια για τις γυναίκες που απάντησαν. Τα αποτελέσματα αφορούν τη Νέα Υόρκη και δεν μεταφέρονται αυτούσια στην ελληνική πόλη. Φωτίζουν, ωστόσο, πώς η ανάγκη αποφυγής κινδύνου μπορεί να περιορίζει τις διαθέσιμες διαδρομές και να επιβαρύνει άνισα όσες μετακινούνται.

Και τώρα τι;

Πλησιάζοντας στο κλείσιμο της παρούσας ερευνάς μάλλον έχει σημασία να εξηγήσουμε γιατί επιλέξαμε να μελετήσουμε αποκλειστικά ανδροκρατούμενους χώρους και όχι να συμπεριλάβουμε και γυναικοκρατούμενους χώρους, με την απάντηση να βρίσκεται στη ίδια την υπόθεση εργασίας μας. Η εργασία ΚΑΦΕΝΕΙΑ ΓΗΠΕΔΑ ΔΡΟΜΟΙ δεν επιχειρεί μια συμμετρική σύγκριση ανάμεσα σε ανδρικούς και γυναικείους χώρους. Δεν ενδιαφέρεται να εξετάσει απλώς ποιο φύλο υπερτερεί αριθμητικά σε έναν χώρο. Αντίθετα, επιθυμεί να εστιάσει στους μηχανισμούς μέσω των οποίων παράγεται, φυσικοποιείται και αναπαράγεται η χωρική ηγεμονία στον δημόσιο χώρο, μια ηγεμονία που ιστορικά συνδέεται κυρίως με την ανδρική παρουσία. Οι χώροι που επιλέξαμε – το καφενείο, το γήπεδο και ο δρόμος – δεν είναι απλώς χώροι με περισσότερους άνδρες, Είναι χώροι που συμμετέχουν ενεργά στη συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας, αλλά και της έννοιας της πολιτιότητας, με την ταυτότητα του αντρικού υποκειμένου να εκπροσωπεί την κατ'εξοχήν έννοια του πολίτη. Επομένως, η επιλογή τους δεν έγινε επειδή είναι ανδροκρατούμενοι, αλλά επειδή αποτελούν μηχανισμούς παραγωγής της ανδρικής κανονικότητας.

Μέσα από την ανάλυση των τριών χώρων —του καφενείου, του γηπέδου και του δρόμου— αναδείχθηκε ότι οι χωρικές μορφές δεν αποτελούν παθητικά δοχεία κοινωνικών πρακτικών, αλλά ενεργά πεδία μέσα στα οποία παράγονται, αναπαράγονται και νομιμοποιούνται σχέσεις εξουσίας, καθεστώτα ορατότητας και μορφές κοινωνικού αποκλεισμού. Μέσα από τις τρεις χωρικές κλίμακες γίνεται επίσης εμφανές ότι η αρχιτεκτονική δεν λειτουργεί ως παθητικό σκηνικό των κοινωνικών σχέσεων, αλλά ως ενεργός μηχανισμός συγκρότησης κανονικοτήτων. Η μορφή της κερκίδας, η διάταξη των τραπεζιών στο καφενείο, ο φωτισμός και η οργάνωση του δρόμου δεν αποτελούν απλώς τεχνικές ή μορφολογικές επιλογές. Συμμετέχουν στη διαμόρφωση των τρόπων με τους οποίους τα σώματα κινούνται, παραμένουν, συναντώνται, γίνονται ορατά και αισθάνονται ότι ανήκουν στον χώρο. Το καφενείο ανέδειξε τη μικρή κλίμακα της καθημερινής κοινωνικότητας, και τον τρόπο με τον οποίο η διάταξη, η παραμονή και το βλέμμα μπορούν να συγκροτήσουν ένα καθεστώς έμφυλου «ανήκειν», καθώς είναι ένας συλλογικός και κατά κύριο λόγο εσωτερικός χώρος. Το γήπεδο μετέφερε αυτή τη σχέση στη μαζική και συλλογική κλίμακα, όπου η κερκίδα, η φωνή και η συγκρότηση του πλήθους καθιστούν την έμφυλη ταυτότητα ορατή και δημόσια. Ο δρόμος, ο κατ'εξοχήν δημόσιος χώρος τέλος, ανέδειξε την πιο διάχυτη μορφή αυτών των σχέσεων: όχι έναν σαφώς οριοθετημένο τόπο, αλλά το συνεχές πεδίο της καθημερινής μετακίνησης, της στάσης, της έκθεσης και της συνύπαρξης.

Εδώ φτάνουμε στα ερωτήματα με τα οποία σιγά σιγά ολοκληρώνεται ο κύκλος αυτής της εργασίας. Αν όπως είδαμε ο χώρος δεν είναι ουδέτερος, τότε ίσως το μείζον να μην είναι πώς σχεδιάζουμε μια «φεμινιστική πόλη». Ίσως το ερώτημα να πρέπει να είναι διαφορετικό. Πώς σχεδιάζουμε μια πόλη που χωρίς να αναπαράγει τις έμφυλες ανισότητες θα αναγνωρίζει τις διαφορετικές εμπειρίες του χώρου;

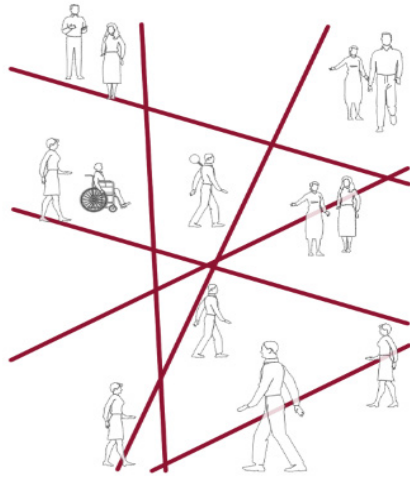
Η συγκριτική εξέταση των τριών περιπτώσεων έδειξε ότι το βασικό ζήτημα δεν αφορά αποκλειστικά την πρόσβαση των γυναικών στον δημόσιο χώρο. Στη σύγχρονη πόλη, οι γυναίκες έχουν τυπικά τη δυνατότητα να εισέλθουν στο καφενείο, να παρακολουθήσουν έναν ποδοσφαιρικό αγώνα ή να κινηθούν στον δρόμο. Ωστόσο, η παρουσία τους εξακολουθεί να διαμορφώνεται από διαφορετικούς όρους νομιμοποίησης, ορατότητας και ασφάλειας. Το κρίσιμο ερώτημα, επομένως, δεν είναι μόνο ποιος μπορεί να εισέλθει σε έναν χώρο, αλλά ποιος μπορεί να παραμείνει, να τον οικειοποιηθεί, να καταλάβει χώρο και να γίνει ορατός χωρίς η παρουσία του να μετατρέπεται σε αντικείμενο επιτήρησης ή αμφισβήτησης. Η διαπίστωση αυτή μετατοπίζει τη συζήτηση από την ισότιμη πρόσβαση προς την ισότιμη εμπειρία του χώρου. Η συμπεριληπτικότητα δεν μπορεί να αξιολογείται αποκλειστικά μέσω ποσοτικών δεικτών ή της τυπικής δυνατότητας χρήσης ενός χώρου, αλλά και μέσα από την ποιότητα της καθημερινής εμπειρίας που αυτός παράγει.

Η συζήτηση για τον συμπεριληπτικό σχεδιασμό δεν αφορά τελικά μόνο το φύλο. Αφορά ευρύτερα το ερώτημα του ποιος έχει το δικαίωμα να βρίσκεται, να παραμένει και να αισθάνεται ότι ανήκει στον κοινό χώρο. Σε αυτό ακριβώς το σημείο η αρχιτεκτονική αποκτά μια βαθύτερη κοινωνική και πολιτική διάσταση: όχι μόνο ως διαδικασία οργάνωσης της μορφής, αλλά ως διαδικασία διαμόρφωσης των όρων μέσα στους οποίους διαφορετικοί άνθρωποι μπορούν να συνυπάρξουν στην πόλη. Από αυτή την οπτική μπορούμε να φανταστούμε την πόλη ως ένα δίκτυο χωρικών μεταβάσεων. Μια ακολουθία από κατώφλια. Από σημεία όπου ο χρήστης δεν αναγκάζεται να επιλέξει ανάμεσα στο μέσα και στο έξω, αλλά μπορεί να κινηθεί σταδιακά ανάμεσα σε διαφορετικούς βαθμούς δημόσιας έκθεσης. Για την ώρα η συμπεριληπτική πόλη ίσως δεν είναι η πόλη των μεγάλων χειρονομιών. Ίσως είναι η πόλη των ενδιάμεσων χώρων. Των στοών. Των ημιυπαίθριων. Των μεταβατικών ζωνών. Των χώρων στάσης. Των χώρων παρατήρησης. Των χώρων όπου μπο-

ρεί κανείς να βρίσκεται χωρίς να είναι υποχρεωμένος είτε να αποσυρθεί είτε να εκτεθεί πλήρως. Με παρόμοιο τρόπο μπορούμε να ξανασκεφτούμε και την έννοια της κίνησης. Για δεκαετίες ο σχεδιασμός μετρούσε την επιτυχία ενός δρόμου με βάση το πόσο γρήγορα μετακινούνται οι χρήστες. Τι θα συνέβαινε όμως αν μετρούσαμε την επιτυχία του με βάση το πόσο εύκολα μπορεί κάποιος να σταματήσει; Να καθίσει, να περιμένει, να συνοδεύσει έναν ηλικιωμένο ή ένα παιδί, να ξεκουραστεί, να αισθανθεί ασφαλής; Ίσως τότε η πόλη, αντί για ένα σύνθετο σύστημα ροών, να λειτουργούσε πρωτίστως ως ένα πιο συμπεριληπτικό οικοσύστημα. Ένα σύστημα καθημερινών εμπειριών και παρουσιών. Και ίσως εκεί να βρίσκεται μια από τις σημαντικότερες συμβολές των φεμινιστικών προσεγγίσεων στον σχεδιασμό. Όχι στο ότι προτείνει μια εξ ολοκλήρου διαφορετική μορφή πόλης. Αλλά στο ότι ανακατευθύνει και μετατοπίζει το βλέμμα του σχεδιαστικού υποκειμένου. Από το αντικείμενο στο βίωμα. Από τη μορφή στην εμπειρία. Από τον χώρο ως γεωμετρία στον χώρο ως σχέση. Και τελικά από τον χρήστη ως αφηρημένη μονάδα στον άνθρωπο που κατοικεί, κινείται, περιμένει, φροντίζει και ζει μέσα στην πόλη.



-



Πρωτότυπο διαγράμμα

Βιβλιογραφία

Althoff, T., Sosič, R., Hicks, J. L., King, A. C., Delp, S. L., & Leskovec, J. (2017). Large-scale physical activity data reveal worldwide activity inequality. *Nature*, 547, 336–339. doi:10.1038/nature23018

Bakirtzoglou, P., Koutromanos, G., & Ioannou, P. (2017). Female fans' satisfaction in relation to sportscape factors in Greek professional soccer. *Journal of Physical Education and Sport*, 17(4), 2321–2328.

Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. Στο *Handbook of theory and research for the sociology of education* (σσ. 241–258). Greenwood.

Bourdieu, P. (2001). *Masculine domination*. Stanford University Press.

Butler, J. (1990). *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. Routledge.

Connell, R. W. (2005). *Masculinities* (2nd ed.). Berkeley, CA: University of California Press.

Eichberg, H. (1997). *Body cultures: Essays on sport, space and identity* (J. Bale & C. Philo, Επιμ.). Routledge.

Federici, S. (2012). *Revolution at point zero: Housework, reproduction, and feminist struggle*. PM Press.

Foucault, M. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison*. Pantheon.

Gehl, J. (2011). *Life between buildings: Using public space* (6η έκδ.). Island Press.

Golden, M. (2004). *Sport and society in ancient Greece*. Cambridge University Press.

Hargreaves, J. (1994). *Sporting females: Critical issues in the history and sociology of women's sports*. Routledge.

Hattox, R. (1985). *Coffee and coffeehouses: The origins of a social beverage in the medieval Near East*. University of Washington Press.

Hayden, D. (1995). *The power of place: Urban landscapes as public history*. MIT Press.

Hillier, B. (1996). *Space is the machine: A configurational theory of architecture*. Cambridge University Press.

John, G., Sheard, R., & Vickery, B. (2007). *Stadia: A design and development guide* (4η έκδ.). Architectural Press.

Kamberidou, E. (2009). Φύλο και αθλητισμός. Στο FYLOPAEDIA – Φύλο | Παιδεία | Δημο-κρατία. ΕΚΠΑ.

Kaufman, S. M., Polack, C. F., & Campbell, G. A. (2018). *The pink tax on transportation: Women's challenges in mobility*. NYU Rudin Center for Transportation.

King, A. (1997). The lads: Masculinity and the new consumption of football. *Sociology*, 31(2), 329–346.

Kyle, D. G. (2007). *Sport and spectacle in the ancient world*. Blackwell.

Lefebvre, H. (1991). *The production of space* (D. Nicholson-Smith, Μετ.). Blackwell Publishing. (Πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε το 1974)

Lynch, K. (1960). *The image of the city*. MIT Press.

Massey, D. (1994). *Space, place and gender*. Polity Press.

Messner, M. A. (2002). *Taking the field: Women, men, and sports*. University of Minnesota Press.

Oldenburg, R. (1999). *The great good place: Cafes, coffee shops, bookstores, bars, hair sa-lons, and other hangouts at the heart of a community*. Marlowe & Company.

Pavlidis, A. (2018). *Making space for women and girls in sport: Feminist geographical perspectives*. *Leisure Studies*, 37(4), 431–445.

Rossi, A. (1982). *The architecture of the city* (D. Ghirardo & J. Ockman, Μετ.). MIT Press. (Πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε το 1966)

Varikas, E. (2000). *Η εξέγερση των κυριών: Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα*. Κατάρτι.

Whyte, W. H. (1980). *The social life of small urban spaces*. The Conservation Foundation.

Young, I. M. (1990). *Justice and the politics of difference*. Princeton University Press.

Βαϊου, Ν., & Χατζημιχάλη, Κ. (2012). *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*. Εκδόσεις Νήσος.

Γιαννακόπουλος, Κ. (2005). Πόλεμοι μεταξύ ανδρών: Ποδόσφαιρο, ανδρικές σεξουαλικότητες και εθνικισμοί. *Σύγχρονα Θέματα*, 88.

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών. (2023). Έμφυλη βία κατά των γυναικών και άλλες μορφές διαπροσωπικής βίας στην Ελλάδα (GBV-EL): Πρώτα αποτελέσματα της έρευνας. doi:10.17903/30971.1

Παπαταξιάρχης, Ε. (1998). Ο κόσμος του καφενείου: Ταυτότητα και ανταλλαγή στον αν-δρικό συμποσιασμό. Στο Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλλης (Επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα* (σσ. 209–250). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Sarasola, L. (2024, November 6). *Bringing intersectional feminism into architecture and urbanism*. ArchDaily. Ανακτήθηκε από: <https://www.archdaily.com/990977/bringing-intersectional-feminism-into-architecture-and-urbanism> ArchDaily

Stanford University. (2017). Activity inequality. Ανακτήθηκε από: <https://snap.stanford.edu/activity-inequality/>

Spinardi, A., Pérez Mirianco, A., Lana, A. D., Sakihama De Menezes Hora, L., Perucci, F., & Saeed, J. (2024). *Feminist urban design: A gender-inclusive framework for cities*. Data-Pop Alliance. Ανακτήθηκε από: <https://datapopalliance.org/publications/feminist-urban-design-a-gender-inclusive-framework-for-cities/> Data-Pop Alliance

Safer Tourism Foundation. *She Travels Safe*. Ανακτήθηκε από: <https://www.safertourism.org.uk/she-travels-safe> The Safer Tourism Foundation

Marshall, A. (2018, November 12). The pink transit tax: Women spend more than men to get around NYC. WIRED. Ανακτήθηκε από: <https://www.wired.com/story/nyc-public-transportation-pink-tax-gender-gap/>



Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων